

Raimov Mamasoat Safar o'g'li,
Termiz davlat universiteti
Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi

Anotatsiya: Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda mo'g'ullar bosqini arafasida o'troq holda yashab kelayotgan insonlarni o'zida jamlagan navqiron Termiz shahri haqida qadimda juda ko'plab olimlar o'z asarlarida to'xtalib o'tgan. Markaziy Osiyo tarixi va mintaqa xalqlarining madaniy taraqqiyotini Termiz shahri tarixisiz hamda osori-atiqalarisiz tasavvur qilish nihoyatda qiyin. Jahon tarixiga munosib hissasini qo'shgan va qo'shib kelayotgan bu qadimiy shahar o'zining taraqqiyot bosqichida ko'pdan-ko'p hayajonli davrlarni boshidan o'tkazdi, necha ming yillar davomida tashqi dushmanlarning hujumlariga munosib qarshilik ko'rsatib "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri) unvoniga ega bo'ldi. Balki shu sababdan Termiz shahri azal-azaldan jahon tarixchilari va olimlari, ulug'allomalarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Eski Termiz, "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri), Chag'onrud, Rui Gonsales de Klavixo, Ibn Battuta, Solixobod, Abulfazl Muhammad Bayhaqi.

Аннотация: Исторические исследования показывают, что многие ученые писали о древнем городе Термезе, населенном оседлым народом накануне монгольского нашествия в Среднюю Азию. Крайне сложно представить историю Средней Азии и культурное развитие народов региона без истории и памятников города Термеза. Этот древний город, внесший достойный вклад в мировую историю и продолжающий вносить в нее свой вклад, пережил немало захватывающих периодов в своем развитии и на протяжении нескольких тысячелетий успешно противостоял нападениям иноземных врагов и стал «Мадинат ул» получила название «Рижол» (Город Героев). Возможно, по этой причине город Термез всегда привлекал внимание мировых историков и ученых, великих ученых.

Ключевые слова: Средняя Азия, Старый Термез, «Мадинат уль-Риджал» (Город Героев), Чаганруд, Руи Гонсалес де Клавихо, Ибн Баттута, Салихабад, Абульфазл Мухаммад Байхаки..

Annotation: Historical studies show that many scholars have written about the ancient city of Termiz, which was inhabited by people who lived in a sedentary manner on the eve of the Mongol invasion in Central Asia. It is extremely difficult to imagine the history of Central Asia and the cultural development of the peoples of the region without the history and monuments of the city of Termiz. This ancient city, which has made a worthy contribution to the history of the world and continues to add to it, has experienced many exciting periods in its development stage, and for several thousands of years it has successfully resisted the attacks of foreign enemies and became "Madinat ul- got the title "Rijol" (City of Heroes). Perhaps for this reason, the city of Termiz has always attracted the attention of world historians and scientists, great scholars.

Key words: Central Asia, Old Termiz, "Madinat ul-Rijal" (City of Heroes), Chaganrud, Rui Gonzalez de Clavijo, Ibn Battuta, Salihabad, Abulfazl Muhammad Bayhaqi.

Alouddin Atomalik Juvayniy (1225-1283-yillar) ning "Tarixi Jahonkushoy" ("Jahongir tarixi") asari, Xo'ja Siroj Juzjoniyning "Tabaqoti Nosiriy" asarlaridan mo'g'ullarning Mo-varounnahrga yurishi tarixi hamda Termizning olinishi to'g'risida qimmatli materiallar bor. Yana bir qimmatli manba- Rashiddinning "Jome ut-tavorix" asari. Ushbu asarlarda Termizning XIII-XVIII asrlardagi tarixi xususida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Qolaversa, shaharga Chingizxon boshliq mo'g'ul qo'shinlari bosqinlari to'g'risida juda ko'plab qiziqarli ma'lumotlarni uchratish mumkin.

1220-yil kuzida Termiz devorlari yoniga Chingizxon qo'shinlari kelgach shahar halokatga uchradi. Yudorida qayd qilinganidek, shahar mudofaachilari taslim bo'lishni istamadilar. Natijada qamalning o'n birinchi kuni dushman qal'ani hujum bilan oldi. Termiz vayron etildi, aholi qirib tashlandi [2.132].

Mo'gullar istilosidan so'ng Termiz Chig'atoylar davlati tarkibiga kirdi. Lekin shahar

o`rnda tiklanmadi, balki shimoli-sharq tomonga qarab surildi hamda Chag`onrud bo`ylab hududni egalladi. Ibn Battuta xabariga ko`ra, shahar Jayxundan ikki milya masofada joylashgan.

XIII-XIV asrlar Xitoy manbalari ham zeki va undan 10 milya masofadagi yangi Ti-li-mi shahri haqida xabar beradi. Shahar aholisi, atrof joylardagi kabi, bir necha yuz oilalardan iborat bo`lib, chorvachilik bilan shug`ullangan.

Termizning XIII-XVIII asrlardagi tarixi ko`p jihatdan uning hukmdorlari, sayyidlar bilan bog`liq bo`lgan, bu haqida turli davrlarga oid qator manbalarda xabar beriladi.

Islomni qabul qilib, Alouddin unvonini olgan Chig`atoy sulton Tarmashirin hukmronligi davrida (1326 - 1334 yillar) Termizda Alo al- Mulk Xudovandzoda I hokim bo`lgan. Keyinchalik, chig`atoylarning o`zaro mojarolari davrida u to`rt ming kishilik musulmon qo`shini bilan musulmonparastlik kayfiyatidagi Chig`atoy Xalilullox ibn Yasavuriyga qo`shildi (1342/3 - 1343/44 yillar) hamda vazir etib tayinlandi [5.219]. Alo al- Mulk Xalilulloxning muvaffaqiyat bilan olib borgan fath yurishlarida faol ishtirok etib, u bilan Xitoy chegaralarigacha bordi va Olmaliq noibi etib qoldirildi. Keyinchalik Alo al-Mulk xon nazarida tuxmatga uchrab, qatl qilindi [6.56]. Termiz sayyidlari shajarasida ham u Alo al-Mulk shahid deb eslanadi.

1333-yilda Hindistonga keta turib, Termizda to`xtab o`tgan marokashlik sayyox Ibn Battuta ham Alo al-Mulk va uning qarindoshlari bilan tanish bo`lgan. Bu yerda u sayyidlardan biri shayx Azizon zoviyasiga ko`ngan. Shayx Azizon katta yer va bog`lar sohibi bo`lib, boyliklarini ziyoratchilarni bokishga sarflardi. Karomiddin Xudovandzoda Termiz qozikaloni edi.

Ibn Battuta boshdan-oyoq anhorlar kesib o`tgan va yam-yashil bog`lar og`ushidagi, chiroyli imoratlari va bozorlari ko`p bo`lgan yirik shaharni ko`rgandi. Bu yerda go`sht va sut mo`l-ko`l, shirin bexisi va uzumining shuhrati keng yoyilgan edi. Shahar ham- momida bo`lgan sayyoh bu yerning uziga xos xususiyatini qayd etib o`tgan: odamlar uning vatani- dagi kabi, boshini “tafl” bilan emas, balki qatiq bilan yuvishardi: “Xar bir xammom xodimi o`nlab katta ko`zalarni qatiq bilan to`ldirib quyadi. Xammomga kirgan har bir kishi qatigni shunday ko`zadan maydaroq idishga olib boshini yuvadi. Qatiq sochni toza va silliq qiladi”.

XIV asrning ikkinchi yarmi - XV asr boshida Termiz Amir Temur davlatining muhim shaharlaridan biri bo`lib qoldi. Uning yurishlarida sayyid Alo al-Mulk I (shahid) ning ikki o`g`li - Xudovandzoda Ali Akbar va Abul Maoliy qatnashishgan, Abul Maoliy 1371-yili Amir Temurga qarshi isyonda ishtirok etgan. Isyon bostirilgan, lekin ruhoniylarga extirom yuzasidan Abul Maoliy jazo sifatida qisqa muddatga quvg`in qilingan, bir yildan so`ng afv etilib, Amir Temurning Xorazmga yurishida qatnashgan. Keyinchalik u Shaxrisabzga ko`chib o`tdi, shu yerda 1455-yilda, ulug` yoshga yetib vafot etdi va jome` masjid yoniga dafn etildi.

Amir Temur 1399-yili Hindiston yurishi oldidan Termizga kelib, shu yerlik sayyidlar mozorlarini, shuningdek Hakim at-Termiziy va Abu Bakr Varroq maqbaralarini ziyorat qilgan. Yurishdan qaytishda Abul Maoliyning o`g`li Xudovandzoda Alo al-Mulk II xonadonida to`xtagan. Amir Temur bu xonadonda 1404-yilda, g`arb yurishidan qaytishda ham to`xtab o`tgan.

Shaharning Amir Temur davriga oid tavsifi 1404-yili bu yerdan o`tgan Rui Gonsales de Klavixo “Kundaligi”da ham mavjud. “Shu kun bu yerga elchilar kelgan bu shahar - Termit katta va aholisi ko`p shahar edi; hech narsa bilan o`rab olinmagan, atrofida bog`lar ko`p va suv mo`l edi. Bu shahar haqida, unga kirgach, hamma vaqt har xil narsa sotilayotgan maydonlar va serodam ko`chalar orqali o`tib, uzoq vaqt yurib, o`z manzilimizga alam bilan kelganimizdan bo`lak hech narsa deya olmayman”.

Amir Temur vafotidan so`ng, vorislari o`rtasidagi toj-taxt uchun bo`lib o`tgan o`zaro kurashga qaramay, Termiz Temuriylar davlatida muhim ahamiyatga ega shaharligicha qolaverdi. 1407-yilda Xalil Sulton muhim strategik joy bo`lgan Eski Termiz qal`asini tiklab, mustahkamladi. Shoxrux hukmronligi davrida (1405—1447-yillar) Termiz Ulug`bekka bo`ysundirildi, Sulton Abu Sa`id (1451 -1469-yillar) vafotidan so`ng esa uning o`g`li Sulton Maxmud mulkiga kirdi[2.79].

XIV asrniig ikkinchi yarmida Termizni Amir Buzurg Termiziy nomi bilan mashxur bulgan Alo al-Mulk III boshqardi. Uning so`nggi Temuriylar bilan qarindoshligi ham bor edi. Amir Buzurgning ikki qizi va nabirasi Abu Sa`idning o`g`illari Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Maxmud Mirzoga unashtirilgan edi. XV asr oxirida Termizda sayyid Xusayn Akbar huk-

mronlik kildi.

Zaxiriddin Muxammad Boburning yozishicha, Xusayn Akbar ammovachchasi, Sulton Maxmud bilan Xonzoda begim - Amir Buzurg Termiziyning qizining katta o'g'li Sulton Mas'ud Mirzoning maslahatchisi bo'lgan.

Keyingi asrda Termiz Shayboniylar davlati tarkibiga kirdi. XVI asr boshida Shayboniyxon "Madinat ur-rijol"-Termizni boshqarishni qarindoshi Said Muhammad Sultonga topshirdi [2.72]. 1557-yilgacha shaharda shayxulislom lavozimini sayyid Amir Buzurgning nabirasi Amir Abdullo Termiziy egallab turardi.

XIV asrning 30-yillaridan boshlab Termiz Shayboniylarning Balx mulki tarkibiga kirdi va uzoq vaqt mobaynida o'zaro kurashlarga bahona bo'ldi. 1572-yil may - iyun oylarida Abdullaxon qo'shini tomonidan qamal qilinganda Eski Termiz qal'asining baquvvat devorlari manjanaq va naftandoz bilan vayron qilindi. Urushayotgan taraflar sulx tuzishgach, Abdullaxon amakivachchasi Maxmud Sultonni shaharga hokim etib tayinladi, o'zi esa mozorlari, shu jumladan sayyidlarning «munavvar mashxadi va muattar kabrlari» hamda avliyolar qutbi Xoja Muhammad Ali Hakim Termiziy mozorini ziyorat qildi.

XVI asrda Joniylar davrida Termiz Balx viloyatiga qarashliligicha qolaverdi hamda vali-axd mulkiga kirdi.

Balxlik olim Maxmud ibn Valining "Baxr ul-asror" asarida Termiz haqida XVII asrning 40-yillariga oid ma'lumot bor. U Jayxun buyidagi mustahkam devor bilan o'rab olingan sobiq qal'ani shahar deb ataydi. Uning daryoga qaragan janub tomonida darvoza bo'lgan. Shahar devoridan shimolda Hakim at-Termiziy va shayx Abu Bakr Varroqning mozori joylashgan. Shaharning eng muhim qismi Solixobod (Soliobod, Salovot deb ham yuritiladi. — Musarrir) deb atalgan. U yerda hokimning qarorgoxi, bozor, madrasa va katta Jome masjid bulgan. Muallif bir necha yuz yillar davomida Termiz viloyatida shayxulislom vazifasida xizmat qilgan saayyidlar xonadonini eslatib o'tgan. Mazkur davrda sayyid Xoja Muhammad shayxulislom edi.

1646—1647-yillarda, Joniylar bilan Boburiy shaxzoda Avrangzeb o'rtasida Balx uchun kurash borgan davrda Termiz Saodatxon qo'mondonligidagi hind qo'shinlari tomonidan egallandi.

XVIII asr boshidagi manbalarida qo'ng'iro't urug'idan chiqqan va qabilalararo qirg'in qurboni bo'lgan Sheralixon tasarrufidagi Termizning yaxshi mustahkamlangan qal'asi eslatib o'tiladi. Aholi shoshilinch ravishda shaharni tark etdi. Keyinchalik bir necha o'n yillar davomida Joniylar davlatini yemirgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tanazzul oqibatida Termiz, ko'plab shaharlar singari, harobaga aylandi. 1758-yili Muhammad Raximxon Mang'it Termizni tikladi, lekin tez orada shahar yana vayron etildi [2.23].

XIX asrning ikkinchi yarmida bu joyda faqat ikkita qishloq Amudaryo bo'yida Pattakesar hamda mo'g'ul Termizining shimoli-sharqiy chekkasida -Solixobod mavjud edi. Solixobod qishlog'ida Termiz sayyidlari avlodi istiqomat qilardi. Eski shaharlar o'rnidagi harobalarni mahalliy aholi Termiz (shahar, qal'a), Shahri G'ul-g'ul (shaharning janubiy qismi, XIII—XV asrlar) va shahri Somon (o'sha shaharning shimoliy qismi) deb atardi. XIX asrning 90-yillarida Pattakesar yaqinida rus harbiylari "Termiz chegarasi" istehkomi barpo etildi hamda katta bo'lmagan va yaxshi rejalashtirilmagan chegara qal'a bunyod etishdi. Hozirgi Termiz uning negizida vujudga keldi.

XX asrning 40-yillarida shahar tarxini va me'moriy shakllantirilgan maydonchalarni "ko'rish" mumkin bo'lgan esa-da, XIII-XV asrlardagi Termiz shahri tarixini tadqiq etish imkoni yo'q. Uni o'rganishda harobalarning sxematik tarxini tuzgan holda, qisqacha topografi tavsif berish hamda shahar hududidagi bizning kunlargaacha saqlanib qolmagan yigirmaga yaqin binoni o'lchab, tavsiflash bilan chegaralanildi. Biroq katta bo'lmagan ushbu ishlar natijasi hamda yozma manbalardagi ma'lumotlar XIII asr oxiri - XIV asr boshida yuzaga kelgan Termiz shahrining asosiy shakllanish davrlarini kuzatish va uning tuzilishini qisman rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

Yangi shahar o'z o'tmishdoshi - Eski Termizga va uzoq vaqt shakllangan qismlar: qal'a, shahriston va raboddan iborat bo'lgan boshqa o'rta asrlar shaharlariga o'xshamasdi. Shu vaqtda asos solingan boshqa shaharlar singari, uning ham istehkomlari yo'q va qisqa muddatga qurilgan edi. Yangi shahar uchun joy tanlash, balki mahalliy ruhoniylar va dunyoviy hukmdorlar - meros yerlari Surxondaryo (Chag'onrud) sohiliga, Eski Termiz qal'asidan

sharqqa tomon 11 kilometr masofada joylashgan Termiz sayyidlariga bog'liq bo'lgandir. Topografik tarixlar tahlili Termiz ularning yerlaridan g'arb va janubga qarab qurib borilganini ko'rsatdi[4.191].

Ibn Battuta va Klavixio ma'lumotlariga ko'ra, shahar ravnaq topgan davr XIV-XV asr boshiga to'g'ri keladi. Bu u yerda o'z zarbxonasi bo'lgani va unda 1307-yildan -boshlab XV asrning dastlabki yillarigacha har yili pul zarb qilingani bilan tasdiqlanadi. Bu tangalarning ters tomoniga Termizning sifati - "Madinat ur-rijol", ya'ni "Mardlar shahri" iborasi zarb etilgan.

Mudofaa istehkomlarining yo'qligi shaharning kengayishiga imkon berdi. Termiz katta maydonni (taxminal 48 kvadrat kilometrni) band etgan hamda uning aniq tashqi chegarasi yo'q edi. U suv bilan yaxshi ta'minlangan hamda bog'-rog'ga burkangandi.

Termizda ko'chalar tarmog'i yaxshi rivojlandi. Ko'chalar atrofiga masjidlar, karvonsaroilar, hammomlar, savdo rastalari joylashgan maydonlarga kelib tutashar edi. Bu yerlar bozor bo'lib, u juda gavjum edi.

Shaharda uylar siyrak qurilgan, turar joylar yaxlit massivlarni tashkil etmas, balki bir-biridan qochirib qurilgan, bog'lar bilan qurshalgan edi. Qurilishda asosan xom g'ishtdan, kamdan-kam hollarda pishiq g'isht ishlatilar, yog'och armatura vazifasini bajarardi. Turar joy va xo'jalik binolari tarkibidagi gumbazli mahobatli mehmonxonalar ajralib turardi.

Bundan ikki yuz yil avval Eski Termizda qurilgan uylar singari, bu yerdagi uylar naqsh va o'yma ganch bilan bezatilmagan. Binolarning ichi sodda edi: devorlar qalin loysuvoq qilinib, ustidan yupqa ganch bilan suvalgan va oq yoki yashil rang berilgan. Hozirgacha saqlanib qolgan Qirqqiz xonaqohi hamda Termiz Sayyidlari xonadoni xilxonasi-Sulton Saodat ham o'sha Termiz hududida, birinchisi-shimoliy qismida bo'lsa, keyingisi ularning meros yeridan g'arbga nisbatan birmuncha masofada joylashgandi.

Termiz Sayyidlari Amir Temur vafotidan keyin, uning vorislari davrida ham o'z ta'sirini saqlab qolishgan. Lekin shahar nufuzdan mahrum bo'la bordi. Buning muhim ko'rsatkichi-zarbxona ishlamay qolganidir. XVI asrda, Shayboniylar davrida shahar hayoti tanazzulga yuz tutdi. Birmuncha vaqt o'tgach, shahar markazi yana Eski Termiz, qal'a tarafga qarab surilib bordi. Shahar bo'shab, shimolda joylashgan Solihoboddagina hayot saqlanib qoldi. Bu qishloq XX asr boshida ham mavjud edi. Unda Termiz Sayyidlarining ko'plab avlodlari yashab turardi. Hozir uning o'rnida g'arb tomonidan 1914-yilda o'tkazilgan temir yo'l bilan chegaralangan tepalik saqlanib qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu-l Fayz Bayxaqiy. Istoriya Masuda. Perevod. A.K.Arendsa. M., 1969. C. 325.
2. Botirov I.T.. "Eski Termiz tarixiy manbalarda" – T.: Sharq, 2010.
3. Ibn Xordadbek. Kpiga putey i stran. Izdaniye. I. Velixanovoy. Baku. 1986. S. 66, 68, 133.
4. Termiz – Buyuk yo'llar chorrarasidagi ko'hna va boqiy shahar. Albom – T.: Sharq, 2001.
5. Tursunov S., Umarov I., Pardayev T., Qobilov E. "Termiz tarixi" – T.: Sharq, 2001.
6. G'iyosiddin Ali. Dnevnik poxoda Temura v IndiY. Perevod. A.A.Semenova. M., 1958. S. 127.

МАҲАЛЛАЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-МАЪНАВИЙ ҲАЁТДАГИ ЎРНИ

Сангинова Иродахон Неъматуллаевна,
Денов тадбиркорлик ва педагогика
институтини таянч докторанти

Аннотация: Маҳалла ўзбекларнинг тарихан шаклланган ягона мақсад билан яшаб, фаолият кўрсатадиган макони ҳисобланади. У ўзбек халқининг турмуш тарзи, руҳияти, ижтимоий ҳаётининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи, миллий